

AFRIKANING TABIAT ZONALARI VA TABIIY GEOGRAFIK O'LKALARI.

Eshdavlatova Gulasal Alim qizi

Termiz davlat universiteti akademik litseyi biologiya fani o'qituvchisi
gulasaleshdavlatova@gmail.com

Berdishukurova Baxtigul Abdunazar qizi

Termiz davlat universiteti akademik litseyi biologiya fani o'qituvchisi
baxtigulberdishukurova@gmail.com

Bozorov Vohid Xo'shmurodovich

Termiz davlat universiteti akademik litseyi kimyo fani o'qituvchisi
vohidbozorov@gmail.com

Annotatsiya: Afrika tabiiy sharoitiga ko'ra to'rtta yirik tabiiy geografik o'lkaga ajratiladi. Ular Shimoliy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika deb ataladi. Shimoliy Afrika janubda mavsumiy nam o'rmonlar zonasidan shimolda O'rta dengizgacha, g'arbda Atlantika okeani sohillaridan sharqda Efiopiya tog'larining etaklarigacha bo'lgan hududlarni egallaydi.

Kalit so'zlar: Ekvatorial o'rmonlar, Gvineya qo'ltig'i, Kongo havzasi, qizil-sariq ferralit, gileya yoki yomg'irli o'rmonlar, gorilla, shimpanze, martishka, Kilimanjaro vulqoni

1. Afrika materigida doimiy sernam ekvatorial o'rmonlar zonasi bir marta, fasliy (mavsumiy) nam o'rmonlar, savannalar va siyrak o'rmonlar, chalacho'l va cho'llar, qattiq bargli doimiy yashil o'rmon va butazor zonalari ikki martadan takrorlanadi. Tog'larda balandlik mintaqalari mavjud.

Ekvatorial o'rmonlar zonasi. Bu zona ekvatorning har ikki tomonidan Kongo (Zair) daryosi havzasida va Gvineya qo'ltig'i bo'yida ekvatoridan shimolda joylashgan. Bu joyda ekvatorial o'rmonlar zonasining shakllanishiga yil bo'yi issiqlik va namlikning ko'pligi sabab bo'lgan. Shu sababli gileya yoki yomg'irli o'rmonlar deb ham atashadi. Bu zonada qizil-sariq ferralit (lotincha "ferrum" — temir) tuproqlar tarqalgan. Tuproqning ona jinslari temir birikmalariga boy, shuning uchun tuproqlar qizg'ish rangda bo'ladi. Ekvatorial o'rmonlarning asosiy xususiyati doimiy yashilligi, ko'p yarushlilik (qavatlilik) va juda qalinligidir. Ba'zan tangadek joyga ham quyosh nuri tushmaydi. Bu yerda o'simliklarning 25 000 turi, jumladan, daraxtlarning 1 000 turi mavjud. Yuqori yarusda (35–50 m) seyba, palma daraxtlari, o'rta yarusda moyli palmalar, quyi yarusda esa rafiya palmasi bilan daraxtsimon paporotniklar, lianalar, eng pastda o't o'simliklar va butazorlar tarqalgan.

Hayvonot dunyosi boy va xilma-xil. Ko'p hayvonlar daraxtlarda yashaydi. Daraxtlarda qushlar, kemiruvchilar va hasharotlardan tashqari, ko'pdan-ko'p maymunlar — gorilla, shimpanze, martishka va boshqalar yashaydi. Bu yerda popukquloq cho'chqa, Afrika bug'uchasi, mitti begemot (bo'yi 80 cm gacha), okapi,

o'rmon fili, yirtqichlardan qoplon va boshqalar yashaydi. O'rmonning barcha qismlarida chumolilar tarqalgan. Qushlarning yuzlab turi, ilon, kaltakesaklar bor. Ekvatorial o'rmonlar zonasi mavsumiy (fasliy) nam o'rmonlar bilan almashadi. Tabiati ekvatorial nam o'rmonlar tabiatiga o'xshash, faqat qishda bir-ikki oy kam yog'in yog'adi, ba'zan yog'insiz bo'ladi. Lekin hayvonlar turi va soni ko'payadi.

Savannalar va siyrak o'rmonlar. Bu mintaqa uchun quruq va sernam fasllarning almashinishi, har yer-har yerda yakka daraxt yoki to'p-to'p daraxtlar, butazorlar o'tloqlarning ko'pligi xosdir. Savannalar Afrika hududining 40% ga yaqin maydonini egallaydi. Savannalarning tuproqlari va o'simliklari yomg'irli faslning qanchalik uzoq davom etishiga bog'liq. Yomg'irli davr 7–9 oy davom yetadigan ekvatorial o'rmonlarga yaqin joylarda qizil ferralit tuproqlar hosil bo'lgan. Bu yerlarda baland o'tlarning bo'yi 3 m ga etadi. O'tloqlarning har yer-har yerida siyrak daraxtzorlar, bahaybat baobab, yog' olinadigan palmalar, dum deb ataladigan palmalar o'sadi. Yomg'irli davr 6 oy davom yetadigan joylarda qizil-qo'ng'ir tuproqlar keng tarqalgan. Bu yerlar uncha baland bo'lmagan o'tloqlardan iborat, u yer-bu yerda soyabonsimon akatsiyalar o'sadi. Cho'llashgan savannalarda quruq tikanli butalar va qattiq o'tlar siyrak o'sadi. Semiz tanali daraxtsimon o'simlik — ixroj ham uchraydi. Afrika savannalari hayvonlarga boy. Dunyoning hech bir joyida Afrika savannalaridagidek yirik hayvonlar to'planmagan. Bu yerda xilma-xil antilopalar (ularning 40 ta turi bor), zebra, jirafa, fil (balandligi 4 m, og'irligi 12 t gacha), buyvol, karkidon, begemot, pavian (maymun turi), sher, qoplon, sirtlon, chiyabo'ri, gepard, suvda timsohlar (Nil timsahi 5–6 m uzunlikka ega) uchraydi. Qushlardan eng kichik nektarxo'r, kotib qush, eng katta Afrika tuyaqushi (bo'yi 2,8 m, og'irligi 90 kg gacha), marabu, mirzaqush va boshqalar ko'p tarqalgan.

2. Tropik cho'llar va subtropiklar tabiati. Cho'l — yog'in miqdori juda kam, o'simliklari siyrak, ba'zi joylarda yo'q bo'lgan tabiat zonasi. Afrikada cho'llar juda katta maydonni egallaydi. Materiknig shimoliy qismida Yerdagi eng katta cho'l — Sahroi Kabir joylashgan. Bu yerda katta maydonni toshloq cho'llar tashkil etadi, shu bilan birga gilli va qumli cho'llar bor. Toshloq cho'llarni mahalliy aholi gamada deb ataydi. Tropik cho'llarda tun bilan kun harorati keskin o'zgaradi. Masalan, kunduzi havo harorati 40–50°C bo'lsa, kechasi 0 °C ga pasayishi mumkin. Buning natijasida cho'ldagi tog'larda tog' jinslarida darz va yoriqlar paydo bo'lib, kuchli parchalanishlar kuzatiladi. Qumli cho'llarda qum, chang-to'zonli quruq va issiq samum shamoli kuchli esadi. Cho'llarda chirindisiz qumoq cho'l tuproqlari, pastlik joylarda sho'rxok tuproqlar, vohalarda madaniy tuproqlar shakllangan. Sahroi Kabirda o'simliklar juda siyrak. Ba'zi joylarda, ayniqsa, cho'lning markaziy qismida o'simlik butunlay yo'q. Har yer-har yerda to'p-to'p o't va tikanli butalar uchraydi. Faqat vohalarda o'simliklar ko'p. Vohalarda eng keng tarqalgan o'simlik — xurmo. Sahroi Kabir hayvonlari cho'l iqlimiga moslashgan. Masalan, antilopalar suv va ozuqa qidirib, uzoq joylarga borib yuradi. Kaltakesak, toshbaqa va ilonlar uzoq vaqt suvsiz yashashi mumkin. Yirtqichlardan gienalar (chipor sirtlon), chiyabo'rilar, tulkilar uchraydi. Namib cho'lida ajoyib velvichiya o'simligi o'sadi. Uning tanasi yer yuzidan boryo'g'i 50 cm ko'tariladi.

Barglarining uzunligi esa 3 m ga etadi. Barglar o'simlik tanasidan to'xtovsiz o'saveradi, uchlari esa qurib boraveradi. Uning yoshi 150 yildan ham oshishi mumkin. Namib cho'lining shimol va sharq tomonlarida chalacho'llar boshlanadi. Bu yerlarda yostiqlimon o'simliklar, molochay, aloe, yovvoyi sersuv tarvuzlar o'sadi. Tarvuzlarni hayvonlar va aholi suv o'rnida iste'mol qiladi. Afrikaning shimoli-g'arbiy va janubi-g'arbiy qismlarida subtropik mintaqa

joylashgan bo'lib, qattiq bargli doimiy yashil o'rmonlar va butazorlardan tashkil topgan.

Shimoliy subtropikdagi Atlas tog'larining 3000 m dan tepa qismida qishda havo sovib ($-10...-17^{\circ}\text{C}$ gacha), qor yog'adi. Ba'zi joylarda qorning qalinligi 2 m ga yetadi. Sohil va tog' yonbag'irlarida makvis (buta va o'tlardan iborat chakalakzorlar), zaytun, pakana palma, probka emani (dub) o'rmonlari, yuqoriroqda yirik atlas kedri, tis (butasimon daraxt), yana balandroqda (1500–3000 m) keng bargli o'rmonlar, undan balandda Alp o'tloqlari joylashgan. Bu zonada hayvon turlari ko'p. Kattaligi quyonday keladigan o'txo'r daman tog'larda to'da bo'lib yashaydi. Uni ovlashadi va go'shtini iste'mol qilishadi. Yana turli kemiruvchilar, dumsiz makaka, yirtqichlardan chiyabo'ri, yovvoyi mushuk, qoplon, sirtlon, sudralib yuruvchilardan kaltakesak, ilon, echkamar, toshbaqalar yashaydi. Ba'zan chigirtkalar bosqinidan qishloq xo'jaligi ancha zarar ko'radi. Janubiy Afrika subtropik mintaqasi landshaftida kiparis, kap zaytuni, kumush daraxti, kedr, Afrika yong'og'i, kap kashtani, sariq daraxt va turli o't o'simliklar o'sadi.

3. Afrika tabiiy sharoitiga ko'ra to'rtta yirik tabiiy geografik o'lkaga ajratiladi. Ular Shimoliy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika deb ataladi. Shimoliy Afrika janubda mavsumiy nam o'rmonlar zonasidan shimolda O'rta dengizgacha, g'arbda Atlantika okeani sohillaridan sharqda Efiopiya tog'larining etaklarigacha bo'lgan hududlarni egallaydi. Savannali Sudan (arabcha "qoralar o'lkasi"), Sahroi Kabir va Atlas tog'lari shu o'lkada joylashgan. Shimoliy Afrika o'lkasi tarkibida bir-biridan farq qiladigan uchta tabiat komplekslari bor. Bular: 1) qattiq bargli doimiy yashil o'rmonlar va butazorlar zonasi, 2) qumli va toshloq cho'lli Sahroi Kabir va 3) o't o'simlikka boy savannali Sudan yoki Saxel hududlaridir.

Markaziy Afrika Gvineya qo'ltig'i sohillari va Kongo havzasini qamrab oladi. Bu o'lkada doimiy yashil nam ekvatorial o'rmonlar va mavsumiy nam o'rmonlar zonalarining noyob landshaftlari tarkib topgan. O'lkada qimmatbaho mebellar ishlanadigan qizil daraxt, yog' olinadigan palma, seyba va muskat daraxtlari, kauchuk olinadigan daraxtlar o'sadi. Mitti pigmey qabilasi — o'rmon odamlari, bahaybat gorilla, setse pashshasi, mitti bug'ucha, okapi va boshqalar faqat shu hududlarda yashaydi.

Sharqiy Afrika materikning baland tog'li qismini egallaydi. Bu o'lkada quruqlikdagi eng katta yer yorig'i — Buyuk Afrika yer yorig'i joylashgan. Shu sababli o'lkada tektonik ko'llar ko'p. Afrikaning eng baland nuqtasi — Kilimanjaro vulqoni (5895 m) shu yerda joylashgan. Sharqiy Afrikani ba'zan "Afrika materigining tomi" deb atashadi. O'lka asosan Efiopiya tog'ligi va Sharqiy Afrika yassitog'ligidan iborat. Relyefi

va iqlim xususiyatlariga bog'liq holda o'simlik va hayvonot olami tarkib topgan. Balandlik mintaqalanishi aniq namoyon bo'lgan.

Janubiy Afrika o'lkasi Kongo — Zambezi daryolari suvayirg'ichidan janubdagi hududlarni egallaydi. Bu o'lkani kichik Afrika deb ham atashadi. Sababi kichik hudud tabiati iqlimiga bog'liq holda kenglik va uzoqlik bo'yicha almashib keladi. Tog'larida balandlik mintaqalanishi mavjud. Madagaskar — paydo bo'lishiga ko'ra yirik materik oroli. Tabiatiga okeanning ta'siri katta. Tropik o'rmon va savannalar ko'p.

4.Aholisi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, Afrika materigining aholisi 2020- yil 1-iyul holatiga ko'ra, 1 mlrd 338 mln kishidan ortdi. Afrika aholisi asosan uchta irqqa — yevropeoid, negroid va mongoloid irqilariga mansub. Yevropeoid irqi vakillari asosan materikning shimolida yashaydi. Ularning terisi qoramtir bug'doyrang, sochi va ko'zlari qora, bosh suyagi cho'ziqroq, burni qirrador va yuzi biroz cho'ziqroq bo'ladi. Sahroi Kabirdan janubda negroid irqi vakillari yashaydi.

Ekvatorial o'rmonlarda pigmeylar yashashadi, ular past bo'lyi (150 cm dan kam) bo'ladi. Pigmeylar — o'rmon odamlari, ular uchun o'rmon ham uy, ham yashash uchun zarur mahsulotlar manbaidir. Janubiy Afrikaning chalacho'l va cho'llarida bushmenlar bilan gottentotlar yashaydi. Ular terisining rangi sarg'ish-jigarrang, yuzi keng yassi, shuning uchun mongoloidlarga o'xshab ketadi. Etosha" va "Serengeti" milliy bog'lari Afrika aholisi juda notekis joylashgan. Aholining joylashishiga birinchi navbatda tabiiy sharoit ta'sir etgan bo'lsa, keyingi navbatda tarixiy sabablar ta'sir ko'rsatgan. O'rta dengiz sohillari, Gvineya qo'ltig'i va materikning janubi-sharqiy sohillarida aholi zich joylashgan.

Afrika tabiatiga insonning ta'siri. Milliy bog'lari, qo'riqxonalari. XIX asr boshlarigacha materik tabiati deyarli o'zgarmagan holda saqlangan edi. Insonning tabiatga ta'siri, ayniqsa, yevropaliklar materikka kirib kelganlaridan so'ng kuchaydi. O'rmonlar kesilib, o'rnida ekinzorlar bunyod etildi. Hayvonlarning ko'plab ov qilinishidan ayrim noyob hayvon turlari (fil, karkidon, gorilla, zebra, antilopa va b.) kamayib boryapti.

Foydali qazilmalarning qazib olinishi atrof-muhitga katta zarar yetkazmoqda. Ekvatorial o'rmonlar savannalarga, savannalar esa cho'llarga aylanib bormoqda. Keyingi yarim asr mobaynida Sahroi Kabir cho'lining maydoni 650 000 km² ga kengaygan.

Cho'llarni savannalarga bostirib kelishidan saqlash uchun Sahroi Kabirda uzunligi 1500 km bo'lgan keng ihota o'rmonlari bunyod etilmoqda. Afrika tabiatini muhofaza qilish dolzarb masalaga aylangan.

Materikda o'simlik va hayvonot olamini asrash maqsadida 392 ta milliy bog' va qo'riqxonalar tashkil etilgan. Kongo Demokratik Respublikasining 15% hududini milliy bog'lar, botanika bog'lari, tajriba stansiyalari, Keniya davlatida 10% maydonni milliy bog'lar egallaydi.

Afrika tabiati inson tomonidan anchagina o'zgartirib yuborilgan.

Tabiatni asrash maqsadida qo'riqxonalar va milliy bog'lar tashkil etilgan. "Serengeti", "Rungva", "Nyasa", "Ngorongoro", "Etosha" shular jumlasidandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.V.N.Federko, N.I.Safarova, J.A.Ismatov, Y.E.Nazaraliyeva 10-sinf Geografiya darsligi. Yangi nashir-2022, -192 b.

2.X.B.Nikadambayeva, D.I.Ro'ziyeva, Z.A.Karabazov "O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi"ni interfaol metodlardan foydalanib o'qitish imkoniyatlari Toshkent.2017-y, -224 b.

3.Mamadaliyev Javlonbek "Materiklar va Okeanlar tabiiy geografiyasi uchun mavzulashtirilgan metodlar jamlanmasi" (6-sinf misolida umumiy o'rta ta'lim maktabi geografiya fani o'qituvchilari uchun mo'ljallangan).Andijon-2019. -96 b.

4.Isayev A.A., Abdurahmonova H. Farg'ona vodiysi shahar aglomeratsiyalari rivojlanishiga transport omilining ta'siri // Journal of Geography and Natural Resources.<http://sjifactor.com/passport.php?id=22047>
<https://topjournals.uz/index.php/jgnr>